

ЛГБТ-батьківство в Україні: «подвійна петля» репродуктивного тиску

Галина Ярманова, Оксана Гриник

Протягом останніх кількох десятиліть інститут батьківства¹ зазнав низки змін, перш за все, пов'язаних із розвитком нових репродуктивних технологій. Технологія штучної інсемінації дозволила проводити запліднення без статевого акту, а екстракорпоральне (штучне) запліднення (ЕКЗ) зробило можливим запліднення поза межами організму. Ці інновації не тільки дають можливість більшого контролю над репродуктивним процесом, але й докорінно змінюють визначення «материнства» та «батьківства». «Спільна репродукція», не пов'язана зі статевим актом, включає в сам репродуктивний процес «третіх осіб»² – донора сперми, донорку яйцеклітин, ембріонів, сурогатну матір. Їхній стосунок до дитини та до батьків, що будуть виховувати дитину, концептуально змінює визначення «рідства» та розвиває бінарне розуміння інституту біологічного батьківства, обмеженого двома особами різної статі³. Штучне запліднення, зокрема, кидає виклик традиційному розумінню біологічного потомства як видимого результату гендерної різності жінки та чоловіка, заснованій на анатомічній символіці⁴. Можливе залучення цих «третіх осіб» до виховання дитини дедалі ускладнює визначення меж між «біологічним» та «соціальним» батьківством.

Форми ЛГБТ-батьківства і правовий статус

Батьківство можливе для одностатевих пар різними способами: народження дитини (у випадку лесбійських пар), в дочеріння/всиновлення (коли лише одна партнерка чи партнер мають батьківські права на дитину), сурогатне материнство або діти від попередніх гетеросексуальних стосунків.

1 Зважаючи на омонімічність слова *батьки* як множини від *батько* та спільного поняття *матері й батька*, ми будемо вживати термін «інститут батьківства» у значенні збірного поняття *родительства/parenthood*, а на позначення гендерних понять – окремо «материнство» та «батьківство» (*matіvство*).

2 В англійській літературі використовуєть терміни «репродукція за участі третьої сторони» (*third-party reproduction*) чи «спільна репродукція» (*collaborative reproduction*). Див., напр.: Snyder S.H., Byrn M.P. *The Use of Prebirth Parentage Orders in Surrogacy Proceedings* // *Family Law Quarterly*. 2005. Vol. 39, No. 3. P. 633–662; *Third Party Assisted Conception Across Cultures: Social, Legal and Ethics Perspectives* / Ed. by E. Blith and R. Landau. London, 2004.

3 Robertson, John A. *Embryos, Families, and Procreative Liberty: The Legal Structure of the New Reproduction*, *Southern California Law Review*, 59, 1986, pp. 939–1041. – P. 953.

4 Weston, Kath. *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship*. – New York: Columbia University Press, 1997. – P. 169.

Лесбійські пари, які користуються штучним заплідненням чи інсемінацією, рідко звертаються в репродуктивну клініку саме як пара:

Конечно, я не могу в клинике сказать: «Это моя девушка». (...) Мы ходили как подруги или сестры – мы похожи. Даже если догадываются, боже упаси об этом говорить, потому что только хуже будет. (Вікторія)

Ми звернулися в Інститут репродуктивної медицини. (...) Я не розказувала про свій статус, тому що партнерша туди не ходила. Просто сказала, що я хочу дитину, в мене немає чоловіка (...) Я договір підписувала, там де треба вказати чоловіка – просто прочерк і все. (Ольга)

Лесбійські та гейські пари з дітьми не обов'язково складають «нуклеарну сім'ю». Наприклад, активне залучення донорів до виховання дітей у лесбійських парах у Швеції підважує модель двох батьків в межах одного домогосподарства, притаманну структурі традиційної нуклеарної сім'ї⁵. Однак, більшість сімей з дітьми, що взяли участь в цьому дослідженні, відтворювала нуклеарну модель сім'ї: двоє батьків та дитина (діти), що проживають в одному домогосподарстві. Для частини лесбійських сімей, що планували спільно завести дитину, важливим було збереження саме такої моделі сім'ї, що визначало критерії для пошуку біологічного батька дитини. Більшість жінок використовували слово «донор»; «донація» сприймалася як допомога (оплачувана чи не оплачувана), а участь чоловіка у вихованні дитини не передбачалася. Ступінь залученість донора до догляду за дитиною чи означення його в ролі батька вирішувалися індивідуально в кожному окремому випадку.

Наприклад, для Каті та Ліди важливо, щоб донор приймав якомога меншу участь в житті дитини, тому на переговорах з потенційними донорами вони намагаються це чітко окреслити від початку: ступінь залученості донора до виховання дитини, можливість бачити дитину кілька разів на рік, позиціонування донора як «тата» і т.д.:

Кто-то хочет, что бы у ребенка был отец и, в принципе, не возражает, чтобы отцом был какой-нибудь знакомый гей. Но я хочу, чтобы мой ребенок был только моим, так легче было бы его воспитывать... (Катерина)

Катерина називає дитину «тільки своєю» в протиставлення не партнерці, небіологічній матері (далі в інтерв'ю респондентка називає дитину спільною, «нашою»), а саме донору. Дитина сприймається не як результат єднання двох людей, жінки та чоловіка, а як нащадок однієї особи, біологічної матері дитини. Можливість залучення донора до виховання дитини пара розглядає як загрозове для сім'ї та несприятливе для майбутньої соціалізації дитини:

Є в нас ще один знайомий, до якого, наскільки мені відомо, звернулася пара дівчат, які хотіли би мати дитину – і він так: «Я буду решать, в какую школу он пойдет, я буду решать, что ему носить, я буду решать, что покупать.» Я кажу, ну тоді це вже якась шведська сім'я в результаті вийде. Вони не будуть відчувати, що ось є сім'я, мама і мама, і вони вирішують, що для їх дитини краще. (Ліда)

Для частини сімей можливість спільного виховання дітей між лесбійськими та гейськими парами видається більш оптимальною. Часто важливою ознакою залишається спільний простір проживання, наприклад, в одному будинку на дві половини – одна для лесбійської пари, інша – для гейської:

В случае рождения ребенка, все-таки, это должна быть какая-то общая территория для жизни (...) К этому надо всем четверым быть готовым. (Юрій)

⁵ Sullivan, Maureen. *The Family of Woman: Lesbian Mothers, Their Children, and the Undoing of Gender*. – Berkeley, CA: University of California Press. – P. 113.

Іншим прикладом є стосунки лесбійської пари Галини та Віри з гейською парою. Жінки мають тривалі кількарічні стосунки, живуть нарізно, у однієї є 10-річна дитина від попереднього гетеросексуального шлюбу, інша народила дитину шляхом штучної інсемінації від знайомого гея. Попередньо планувалося спільне виховання дітей, з можливістю з'їхатися вчотирьох разом із біологічним батьком дитини та його партнером в один будинок. Перед пологами батько дитини жив разом із лесбійською сім'єю та був присутнім на пологах. Для жінок важливо, щоб дитина мала емоційний зв'язок із батьком, а опіка над дитиною була спільною справою. Таку розширену сім'ю одна з респонденток уявляє як певну ідеальну форму сім'ї, що багато в чому наслідує типову нуклеарну сім'ю:

Если организуются вот эти ячейки, то эти четыре человека должны жить вместе, чтобы не было разнобоя. (...) У меня с детства мечта гей-лесби-фэмили. (...) Мне хочется общий дом, кучу детей. (Віра)

Однак, після народження дитини сім'я чоловіків майже не долучається до виховання. Вони відмовляються з'їжджатися разом, з дитиною бачиться тільки біологічний донор, і то досить рідко, його партнер взагалі майже не проводить часу з цією сім'єю. Фінансова підтримка дитини від біологічного батька є мінімальною, всю роботу з догляду за дитиною виконують жінки. По суті, це дві окремі нуклеарні сім'ї, одна з яких виховує дитину:

Общие цели совпадали: иметь ребенка, воспитывать его. Это пара стабильная, 8 лет вместе, мы стабильная, 4 года были вместе. Но мы просчитались в том, что этого достаточно, чтобы иметь общего ребенка. Этого мало. Просто для того, чтобы такие серьезные проекты делать, действительно нужно, чтобы вы во многих жизненных принципах сходились, а не только в желании иметь ребенка. (Галина)

Для ЛГБТ-пар, материнські сім'ї яких не знають про їхні стосунки та гомосексуальність, ситуація ускладнюється з народженням дитини. Народження спільної дитини неминуче висуває питання камін-ауту перед батьками та родичами:

С моим камин-аутом получается сложнее. Потому что рожает сейчас партнерша. (...) Ладно, мы сейчас снимаем квартиру, потому что нам удобней, например, дешевле. (...) А теперь объясните, что у моей партнерши ребенок родился – а че это она родила? Залетела? – не знаю, что придумать. Или не говорит маме, что есть ребенок. (Женя)

Попри те, що допоміжні репродуктивні технології (ДРТ) підважують бінарність інституту батьківства, законодавство продовжує підтримувати модель нуклеарної гетеросексуальної сім'ї, в якій дитина може мати тільки одну матір, одного тата й максимум двох батьків. Юридичне визнання гетеросексуальних та гомосексуальних пар, що використовують ДРТ, виразно відрізняється. У випадку гетеросексуальної одруженої пари, яка користується штучним заплідненням, чоловіка буде визнано батьком дитини. У випадку лесбійської пари, що використовує такий самий метод, біологічна мати визначатиметься державою як «мати-одиначка», а її партнерка не матиме жодного правового статусу по відношенню до дитини.

За таких умов партнерка, що не є біологічною матір'ю дитини, подвійно виключена зі сфери споріднення, оскільки офіційно її не визнано ні дружиною, ні матір'ю⁶. Це створює відчуття безправності у випадку розлучення пари – законодавчо батьківські права будуть тільки в біологічній матері.

Батьки жінок, котрі виховують разом дитину, також часто відмовляються сприймати небіологічну матір як будь-яким чином споріднену з дитиною чи, навпаки, визнавати своє

6 Sullivan, Maureen, *ibid.* – P. 114.

споріднення з дитиною, яку народила не їхня донька. Таке суспільне невизнання ілюструє приклад лесбійської сім'ї, в якій обидві жінки запланували народження дітей, кожна народила по дитині, а зараз вони спільно їх виховують:

Мои родители приходят к нам в гости, в гости к своему внуку. У меня два сына, а они приезжают явно в гости к одному. (...) Самое главное защитить детей в этом случае, потому что дети это очень чувствуют. (...) Когда ребенок бежит с книжечкой, а подбрасывают на ручках другого, а на первого даже не обратили внимание – он опускает эту книжечку и смотрит... вот и все. (Вікторія)

У випадку гетеросексуальної пари, яка спільно запланувала та народила дитину за допомогою ДРТ з використанням донорської сперми, реакція материнських сімей є переважно іншою: родина жінки вважатиме чоловіка батьком народженої дитини, а батьки чоловіка радше сприйматимуть народжену дитину як свою онучку чи онука, незважаючи на відсутність між ними кровної спорідненості.

У випадках, коли в гетеросексуальній парі виховують дитину від попереднього шлюбу, небіологічна мати чи тато все одно вважатимуться батьками дитини. На позначення такої форми споріднення існують окремі назви – «мачуха» та «відчим». Очевидно, що в одностатевих сім'ях, котрі виховують дітей від попереднього гетеросексуального шлюбу, батьківство особи, не пов'язаної біологічно з дитиною, не матиме ні юридичного, ні суспільного визнання. Причому використання таких назв в рамках однієї сім'ї («мама» та «мачуха», «відчим» і «тато») є вкрай проблематичним, оскільки ці категорії інтерпретуються як антигоністичні, непоєднані в рамках однієї сім'ї. Відтак, в гетеронормативній культурі знайти назву на означення таких стосунків дуже непросто. До прикладу, респонденти Олег та Орест разом 15 років, і з ними вирости двоє дітей від попереднього гетеросексуального шлюбу Ореста. Попри свою активну участь у вихованні дітей впродовж цих років («і борщ варив, і уроки вчив» і т. д.), Олегові складно відповісти про характер його споріднення з дітьми:

Ну, не мої діти... чи я навіть не знаю як назвати... який термін до цього підібрати... ну, близькі люди! (Олег)

Проблема називання небіологічних батьків є досить складною не лише через брак офіційного визнання, але й через те, що інститут батьківства є засадничо гетеронормативним. В інших країнах використовують назви «небіологічна мати/небіологічний батько», «соціальна мати/соціальний батько» та низку інших⁷. В українській мові усталеного вжитку немає ні на рівні державного регулювання, ні в академічній літературі. Лесбійки та геї по-різному називають свої стосунки з небіологічними дітьми, яких вони виховують разом із партнерками чи партнерами. Респондентка, що має кількарічні стосунки з партнеркою, в якій є дочка від попереднього шлюбу, відчуває відповідальність за дитину і має з нею сильний емоційний зв'язок, але не називає її дочкою:

Називаю її по-імені. (...) Це мій стереотип. Враховуючи, що я виховувалася в традиційній сім'ї, мені важко внутрішньо перебрати на себе роль мами. (Наталя)

Такі прямі відсилки до «традиційних сімей» та нормативного дискурсу є достатньо типовими для ЛГБТ-партнерств. Як свідчать західні дослідження, розповіді лесбійок та геїв про стосунки споріднення радше визначаються через зв'язок із нормативними дис-

⁷ В північноамериканській та західноєвропейській англійській академічній літературі використовують терміни "non-biological mother", "co-mother/co-father", "co-parent", "non-biological parent". Див. Sullivan, Maureen, *ibid.* – P. 131.

курсами сім'ї, ніж незалежно від них⁸. Біологічне народження дітей та інститут батьківства вписані в гетеронормативність суспільства, і на дискурсивному рівні вони досі організовані навколо двох постатей, що спільно народжують та виховують дитину – жінки та чоловіка, матері й батька. Дитина мислиться як «природне» продовження союзу жінки та чоловіка в результаті сексуального акту, продовження, «що є вираженням протилежних гендерних ідентичностей»⁹.

Відсутність усталених мовних засобів на позначення негетеросексуальних форм споріднення стосується не лише материнства та батьківства, але й партнерства та стосунків інтимності загалом:

«Жена» – это настолько традиционно. Я даже не знаю, надо придумать какое-то новое слово... «Партнерша» тоже какое-то слишком деловое. Хочется что-то такое более душевное. Не знаю, ну что-то такое (...) Член семьи? Ну как хотите, так и называйте. (Оксана)

Відсутність репрезентації ЛГБТ-батьківства

Брак мовних засобів для позначення стосунків спорідненості в ЛГБТ-сім'ях відображає загальну тенденцію браку репрезентації гомосексуальності та трансгендерності, зокрема, ЛГБТ-сімей та ЛГБТ-батьківства, в публічному полі. Популярна культура пронизана гетеронормативністю, зав'язана на цінностях (гетеросексуальної) сім'ї. Безліч фільмів, літературних і мистецьких творів тематизують стосунки в сім'ї та шлюбі, проблеми батьків і дітей. Окремі напрямки науково-популярної психології присвячені сімейним проблемам та «кризам», вибудові гармонійних стосунків, вихованню дітей у гетеросексуальних сім'ях, націлені на зміцнення і збереження сімейних стосунків. Це не лише утворює гетеросексуальність як непохитну, єдино можливу норму, але й створює інформаційний вакуум для ЛГБТ-сімей:

Не дуже собі уявляю [вінчання для одностатевих пар]. Все-таки шлюб я ще так можу уявити. Розписались та й по-всьому, узаконені стосунки. Ну а вінчання – це якось так (...) помпезно, це свято. Не знаю, фрак і сукня більш логічні, ніж дві сукні. (Катерина)

Наявність альтернативних дискурсів, інакших моделей поведінки та сімейності зовсім мінімальна. Більше того, у наявних дискурсах переважає негативний образ лесбійок, геїв та трансгендерних людей – у фільмах, телепрограмах тощо. Але опитувані часто зазначали, що певні книги, статті, фільми, а особливо доступ до інформації в інтернеті допомагають знайти репрезентації, з якими можна ідентифікувати себе та свої стосунки. Віка розповідає:

Сериал “Queer as folk” (...) или сериал “L-world” – у них уже потенціально поменялся фокус, они уже по-другому [изображают гомосексуальность]: Ой, да, эти люди тоже могут влюбляться, любить, тоже хотят встречаться, хотят жить семьями. (...) Я пытаюсь образовывать своих лояльных знакомых, говорю: «Вот вам подборочка фильмов, начните с этого». (Вікторія)

Серед ЛГБТ-сімей існує великий запит також і на теоретичні, публіцистичні й освітні матеріали, які можна було б дати почитати батькам, дітям, друзям, колегам – також для ознайомлення з тематикою в контексті камін-ауту перед материнськими сім'ями та друзя-

⁸ Sullivan, Maureen, *ibid.* – P. 111.

⁹ Weston, *ibid.* – P. 170.

ми, а також на розважальні матеріали, що представляють альтернативні моделі поведінки (казки, мультфільми, фільми, ігри тощо). Такі матеріали дозволяють ЛГБТ-людям говорити зі своїми дітьми про гомосексуальність і трансгендерність:

В принципі, я з малим обговорювала тему гомосексуальності, і не раз. Не стосовно мене, а взагалі, що таке явище існує. Ми дивились фільм «Мисс Солнечный свет», і там з'являється в якомусь епізоді гомосексуальний... дядько головної героїні, чи хто. І малий: «А что это такое, что он дядю любит?» Це ще було кілька років тому. Головне в таких випадках не робити круглі очі... кажу: «Сережа, просто есть мужчины, которые любят женщин, а есть мужчины, которые любят мужчин, бывает по-разному». — «А как это?» Я пояснила, що це є, і це нормально, і люди бувають різні. (Ліда, 29 років)

Якщо альтернативний дискурс наявний мінімально, то його можна розвивати через спілкування. Для того, щоб дитина впізнавала альтернативні моделі сім'ї в умовах монополії гетеронормативної моделі, ЛГБТ-матері та батьки шукають спілкування з іншими сім'ями або особисто, або через скайп, форуми, соцмережі тощо¹⁰:

Еще у нас недостаток информации. Юля [жена] с удовольствием пообщалась бы с такими же женами трансов, как и она. А где их взять? В основном как: если человек сделал операцию — он старается быстренько раствориться в толпе... Почему я с удовольствием добровольно [участвую в исследовании] — я знаю, я был на месте вот этих начинающих, которые не знают ничего. Я вижу, как жене тяжело. Ей бы с кем-нибудь поговорить — не со мной, а с кем-то со стороны. Чтобы она почувствовала, что она не одна такая, что есть такие проблемы, что ничего в этом страшного нет, что это нормально. И это тоже своего рода терапия. Это очень помогает. (Роман)

Примус до репродукції

Гетеронормативність термінології для позначення стосунків спорідненості, відмова у правовому статусі небіологічним ЛГБТ-батькам та надання біологічним батькам статусу «одиначок» роблять досвіди ЛГБТ-батьківства на рівні дискурсів невидими. Гомосексуальність постулюється як протилежна репродуктивності; стосунки між двома особами однієї статі, котрі не можуть спільно зачати дитину біологічним шляхом, маркуються як нерепродуктивні за визначенням.

Попри це, на лесбійок та геїв як на «жінок» та «чоловіків» діє суспільний тиск «продовжувати рід» та відтворювати суспільство. Цей тиск є значно сильнішим саме на жінок; «природним покликанням» та найвищою формою жіночої самореалізації постулюється народження дітей та опіка над ними. Як зазначає російська дослідниця Надя Нартова, «бездітна жінка не лише персонально переживає “фіаско” себе як жінки та втрату жіночої ідентичності, але й культурно, соціально дискредитується як жінка найближчим та не дуже [близьким] соціальним оточенням»¹¹. Материнство є визначальною ознакою «належної жіночності», воно оприроднюється, біологізується:

В мене принаймні це була місія номер один. Спочатку квартира, потім, коли розрахувалися з кредитом, одразу завели дитину. Я народила... Природньо, здається, для жінки, хотіти народити дитину і бути мамою. (Катерина)

10 Див. ЛГБТ-родительство: проблемы, потребности, перспективы / Под ред. В. Созаева. – СПб.: АНО «ЛГБТ организация Выход», 2010. – С. 13.

11 Надя Нартова. Другое (ли) тело: производство лесбийского тела в лесбийском дискурсе. // В тени тела. / Под ред. Н. Нартовой и Е. Омельченко. – Ульяновск, Издательство Ульяновского государственного университета, 2008. – С. 106.

Нартова наголошує, що конструювання лесбійського тіла як «біологічно» жіночого та «біологічно» репродуктивного дозволяє лесбійкам здолати наслідки паталогізації та маргіналізації, в результаті яких їх все ще нерідко визначають як «не-жінок» чи «неправильних» жінок. Лесбійки використовують стратегію натуралізації, що дозволяє вписати лесбійське тіло в наявний соціальний порядок як «безпроблемне, жіноче, фертильне»¹².

Те, що жіноча реалізація пов'язується не просто із наявністю та вихованням дітей, а саме з біологічним материнством, з фізіологічними моментами жіночого тіла (вагітністю та народженням дитини), може продемонструвати наступна цитата. Сім'я Юлі та її чоловіка Романа (FtM) кілька років тому вдовчерила двійко дітей після кількох невдалих спроб завагітніти шляхом інсемінації:

Я очень хочу, чтобы она реализовалась как мать, чтобы она родила. Она сказала: «Не дави на меня». Она должна сама к этому прийти. Я считаю, что это правильно. Я знаю, что если она придет ко мне и скажет: «Ты знаешь, я подумала и, все-таки, решила, что нет», – я смирюсь. Да, мне будет больно. Но пока этот вопрос открыт. Для меня это очень важно... (Роман)

Очевидно, материнство конструюється, перш за все, як «природна» потреба народити, як внутрішнє призначення, ніж саме виховання дітей. При цьому сім'я Юлі регулярно питає в подружжя, коли ж вони нарешті зможуть народити дитину:

Где-то через полгода после свадьбы сразу же стал вопрос, потому что уже возраст, ей уже было 26 лет. Уже тоже пора бы. Все родственники ждут же – вы же поженились, а где же дети? Никто же не знает, что мы ездили к врачам, делали все это [инсеминации]. Для них мы каждую ночь стараемся и делаем. Слава богу, что у ее брата жена тоже очень долго не могла забеременеть. (...) И поэтому нас тоже не трогают, насаждают только, насколько они могут, с таким вот легким пониманием: ну да, Алиса же тоже не могла долго забеременеть... (Роман)

Про фізичне бажання пережити вагітність та народити також розповідають трансгендерні жінки. Транссексуалка Ніна (MtF), що почала здійснювати «перехід» у віці після 50 років, була змушена офіційно розлучитися з дружиною, з якою прожила в шлюбі більше 30 років, для проходження комісії, що видає дозволи на проведення операції зі зміни статі. Вона розповідає про своє бажання народити дитину:

Где-то лет с 25, после армии, Вы даже не представляете, как мне хотелось самой родить. У меня... я не могла, мне чуть ли не каждую ночь снилось, что я беременна. Я, как видела беременных, аж тряслась. (Ніна)

Респондентки зазначали, що відчують з боку своїх родин суттєвий тиск народжувати, особливо після досягнення певного віку. Тема їхньої незаміжності та бездітності регулярно постає в розмовах із батьками та на сімейних святах:

Мама тоже говорит: «У тебя уже возраст. Потом тяжелее будет...». Грубо говоря, мама уже намекает: «Может и замуж не надо, ты просто роди». (Женя)

А на питання «Коли ти вийдеш заміж?» – я відповідаю «Я за кермом» або «Я працюю». Питання зразу знімається. Бабуся завжди: «Ой, коли ти вийдеш заміж... дітей, внуків...». Кажу: «Маєте». В мене сестра одружилася, народила дитину... (Яна)

Жінки, які не хочуть і не планують дітей, наводили детальні пояснення, щоб обґрунтувати своє небажання народжувати, деякі посилалися на «материнський інстинкт», який «ще не прокинувся», мовляв, «ще не дозріли».

12 Нартова, там само. – С. 105.

Щодо чоловіків, ситуація є суттєво іншою. В нормативній культурі ні наявність дітей, ні активне залучення до догляду за ними не є атрибутами чоловічої самореалізації. Зазвичай репродуктивний тиск на чоловіків обмежується їхніми материнськими родинами. Цей тиск може бути послабленим, якщо в родині є сестри чи брати, які вже народили дітей:

У него [партнера] старший брат, у меня младшая сестра. Они семейные люди, у них дети. И я думаю, родители в чем-то...обращают больше внимания на них. То есть им достаточно того, что есть уже внуки. (Юрій)

Культура «звинувачення жертви»

В суспільстві, яке маргіналізує та демонізує гомосексуальність і трансгендерність, право ЛГБТ-людей на материнство й батьківство трактується як безвідповідальність: мовляв, як можна свідомо планувати народження дитини, коли цей вибір накидає на дитину стигму гомосексуальних чи трансгендерних батьків? Посилаючись на культурний код «невинності дитини», така логіка протиставляє дитину як таку, що не може обирати собі сім'ю, та батьків, що нібито прирікають дитину на суспільний осуд через свої «егоїстичні бажання». Вестон дає таку відповідь на ці закиди: якщо слідувати за такою гомофобною логікою, тоді варто позбавити права на материнство й батьківство й бідних, і тих, хто зазнає расового гноблення, і будь-які інші меншини, що не належать до міфічної більшості¹³.

Закиди щодо безвідповідальності є типовим прикладом «звинувачення жертви», що покладає відповідальність за насильство та агресію не на насильника, а на жертву. Людину чи соціальну групу, яка зазнає насильства, звинувачують у тому, що вона «спровокувала» насильство, «неправильно» поведилася, а тому «сама винна». Культура звинувачення жертви виправдовує сімейне й сексуальне насильство над жінками, расизм, трансфобію, гомофобію та інші форми й прояви системної дискримінації¹⁴. Згідно з логікою звинувачення жертви, упосліджена група має вживати запобіжних заходів та слідувати низці правил, «щоб уникнути насильства». Жінок вчать не ходити пізно ввечері по вулиці, не одягати короткі спідниці, не вживати алкоголь у незнайомій компанії, не фліртувати з незнайомими чоловіками й багато іншого, щоб не бути зґвалтованими. Цей перелік правил є безкінечним, тому у випадку зґвалтування логіка звинувачення жертви спрацьовує в будь-якому разі.

Риторика звинувачення жертви є дуже розповсюдженою та прийнятною в українському суспільстві, частиною «здорового глузду». Схожі правила «для уникнення насильства» існують і для ЛГБТ-людей, особливо в публічному просторі. Лесбійки, геї, бісексуальні та трансгендерні люди змушені постійно контролювати свою поведінку, проявляти пильність, винахідливість, приховувати та замовчувати свою ідентичність, уникати «особистих» запитань, тобто постійно діяти ситуативно, аж до найменших жестів та виразів обличчя — для того, щоб їхню сексуальність чи гендерну ідентичність «не викрили»:

Коли відпочиваємо в кафе, ми знаємо, де себе як поводити (...) Ми себе як гетеросексуальне населення поводимо, так що ніяких підозр не має бути. (Дмитро)

13 Weston, Kath, *ibid.* – P. 195.

14 Напр., див. Ryan, William. *Blaming the Victim*, 1972; Brownmiller, Susan. *Against Our Will: Men, Women, and Rape*, 1975; Herman, Dianne F. *"The Rape Culture"/ Women: A Feminist Perspective* (ed. Jo Freeman), 1994; Snow, Nancy. *Self-Blame and Blame of Rape Victims*, 1994; George, William, and Lorraine Martinez. *Victim Blaming in Rape: Effects of Victim and Perpetrator Race, Type of Rape, and Participant Racism*, 2002.

Таке зовнішнє дисциплінування тіл¹⁵ відбувається в кожній ситуації, в кожній взаємодії, і ті, хто не «відповідають» гендерним нормам та «викликають підозри» щодо гендерної ідентичності чи сексуальності, можуть зазнавати агресії, образ, насильства з боку оточення. Особливо прискіпливим є дисциплінування та нагляд за гендерними кордонами: «надто маскулінні» жінки, «надто фемінні» чоловіки та трансгендерні люди нерідко чують коментарі від сторонніх осіб щодо своєї статевої належності:

Я сейчас не в образе, я сейчас такая, какая я есть. А когда я одену мужское, я буду в образе. Я получаюсь как Штирлиц. (...) Даже если к нам относятся хорошо в мужском роде, это всеравно отношение как к Штрилицу. Понимаете? А ведь действительно как Штирлиц. Ведь надо абсолютно полностью соответствовать, при чем для каждого человека, который даже мимо прошел, с которым ты сталкиваешься постоянно, который в очереди и так далее. (Ніна, MtF)

Це дисциплінування тіла стає звичним та не сприймається як насильство, воно трактується як очікувана та «справедлива» реакція за порушення гендерних норм:

Ми в клуб якийсь зайдемо: «О, дивись, а то пацан чи дівка?» Ой, та я то питання чую в день раз 15. (Яна)

Відкритість про свою ідентичність та стосунки трактується як виклик «нормі», порушення кордонів гетеронормативності, котре має бути покараним. Не дивно, що ЛГБТ-люди ретранслюють таку логіку, коли розповідають про відсутність дискримінації:

Я не стикалась з тим, щоб мені десь хтось попрекнув тим, що я така, а не така як інші. (...) Нє, ну, це ж не то, шо я приїду кудись, стану і буду кричати: «Я лес-бій-ка!» (Яна)

Можлива чи фактична агресія з боку оточення сприймається як власна провина:

Мы себя ограничиваем. Мы лишнюю близость не проявляем. (...) В принципе, мы стараемся не раздражать население... (Тетяна)

Було кілька випадків, коли на запитання про дискримінацію розповідали про прямі прояви агресії – побиття, вигукування непристойностей. Але навіть випадки прямого насильства опитувані були схильні применшувати:

Під клубом було чоловік десь, напевно, десять. Стояли недалеко від клубу і, коли перші відвідувачі заходили, вони хлопцю одному встигли по вуху з'їздити, поки охорона зреагувала, вони потім втекли. І через тиждень рівно знову вони були, але через дорогу стояли, і там видно вичікували, поки хтось підійде. А ми вже народ поінформували тоді, попросили триматися все ж таки компаніями, по одному не ходити, і обійшлося на цей раз, ось. Це єдине що було, а так більше нічого. (Ліда)

«Подвійна петля» репродуктивного тиску

Суспільна гомофобія і трансфобія мають безліч проявів, від образ до дискримінації та насильства. Стигма гомосексуальності й трансгендерності лягає не лише на лесбійок, геїв та трансгендерів, але й на їхні родини:

¹⁵ Ми використовуємо концепцію дисциплінування тіла за Фуко, згідно з якою дисциплінування відбувається через три механізми: нагляд, нормалізуючу покару та екзамен. Див. детальніше: Фуко Мишель. Надзирать і наказывать. Рождение тюрьмы / Пер. с фр. В. Наумова. – М.: Ad Marginem, 1999 (1975).

[Партнерка] мамі сказала, що ми би хотіли дитину, і мама на це дуже погано відреагувала. (...) Тобто в них зразу перше: «А що ми скажемо бабусі? (...) Ну, як це так, ти незаміжня, дитина... а якщо ще, не дай бог, підуть, почнуть розпитувати, а ще дізнаються, що ти...» (...) З татового боку родина, мабуть, дуже негативно би відреагувала, якби дізналась [про гомосексуальність]. Вплоть до того, що би вони перестали з матір'ю спілкуватись взагалі і перестали б визнавати її своєю родичкою. (Ліда)

В культурі звинувачення жертви гомофобію та трансфобію визначають провинною та відповідальною самих лесбійок, геїв і трансгендерів. Таким чином, з одного боку, як «жінки» та «чоловіки», вони зазнають репродуктивного тиску народжувати, бо начебто тільки так можуть реалізуватися та довести свою «нормальність». З іншого боку, визначення ЛГБТ-сімей як маргінальних, «неповноцінних», стигматизованих та перекладання на них відповідальності за дискримінацію призводять до того, що суспільство відмовляє їм у моральному праві народжувати та виховувати дітей. Такі взаємовиключні вимоги – «обов'язково відтворюватися» і «в жодному разі не відтворюватися» – становлять «подвійну петлю» репродуктивного тиску. В ситуації «подвійної петлі» немає вигірної позиції¹⁶. Бездітним ЛГБТ-людям закидають нереалізованість, бездітним сім'ям – неповноцінність, несерйозність стосунків, які нібито справджують стереотипи про те, що лесбійки, геї та трансгендерні люди не здатні до репродукції. ЛГБТ-сім'ї з дітьми звинувачують у егоїзмі, безвідповідальності, а потенційну агресію чи дискримінацію щодо їхніх дітей проєктують на них як їхню власну провину. У будь-якому випадку, неможливість виконати обидві суперечливі та непеєднані вимоги трактується як вина ЛГБТ-людей.

Для трансгендерних людей «подвійну петлю» репродуктивного тиску замикає держава. Держава фактично відмовляє трансгендерним людям у праві на материнство та батьківство. Для зміни документів необхідно отримати дозвіл комісії, який надається тільки після проведення медичних операцій із позбавлення репродуктивних органів. Відтак, держава вимагає примусової стерилізації для визнання гендерної ідентичності особи. Держава забороняє транссексуальним людям зберігати та використовувати свої біоматеріали для процедур допоміжних репродуктивних технологій. Наявність шлюбу та дітей зазначена як протипоказання для зміни статі¹⁷. Таким чином, держава змушує трансгендерних людей робити вибір між власною ідентичністю та сімейними стосунками й можливістю мати дітей. При цьому, як свідчить попередня історія сім'ї Юлі та Романа (FtM), суспільний репродуктивний тиск на транссексуальних людей триває.

Відчуття власної відповідальності за потенційну гомофобію щодо дітей змусило частину опитаних взагалі відмовитися від можливості мати дітей:

Ребенок должен воспитываться в социуме. Должен ходить в садики, дружить с другими детьми. Его нужно водить в школу. И на каком основании этого ребенка два мужика будут приводить во все эти садики?.. (...) Женщины с ребенком, их можно еще представить в этом социуме. (...) А мужчины с ребенком – скажем,

16 Поняття «подвійної петлі» (англ. double bind) було введено в соціальну антропологію та психіатрію дослідницькою групою на чолі з американським антропологом Грегорі Бейтсоном на початку 1960-х. Відтоді теорію «подвійної петлі» широко застосовують в інших наукових дисциплінах: політології, соціології, правознавстві, гендерних та квір студіях тощо. Напр., див. Torres, Gerald. Critical Race Theory: The Decline of the Universalist Ideal and the Hope of Plural Justice – Some Observations and Questions of an Emerging Phenomenon, 1991; Becker, Mary. Double Binds Facing Mothers in Abusive Families: Social Support Systems, Custody Outcomes, and Liability for the Acts of Others, 1995; Valdes, Francisco. Queers, Sissies, Dykes, and Tomboys: Deconstructing the Conflation of "Sex," "Gender," and "Sexual Orientation" in Euro-American Law and Society, 1995; Goodwin, Michele. Assisted Reproductive Technology and the Double Bind: The Illusory Choice of Motherhood, 2005.

17 Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 03.02.2011 № 60 «Про удосконалення надання медичної допомоги особам, які потребують зміни (корекції) статевої належності». Детальніше див. аналіз О. Покальчук «Реалізація права на сім'ю в Україні: погляд за межі видимої норми».

одинокий отец с ребенком, – это уже очень большая редкость. А два мужчины с ребенком – это уже не встречается. Общество это не примет. (Володимир)

Інша респондентка, що планує разом з партнеркою народити дитину за допомогою штучного запліднення, продумує можливі стратегії для подолання суспільної гомофобії:

Если вдруг ребенок скажет, что он живет с двумя мамами, то всегда можно сказать: «А она крестная, да мы там рядом живем, на одной площадке». (Женя)

Лесбійки, геї та трансгендерні люди намагаються зробити ситуацію якомога простішою для дітей, щоб те, як діти описують свої сім'ї оточенню, не викликало би глузування чи цькування. Це впливає на те, як дитина називає своїх матерів чи татів. В багатьох сім'ях діти називають своїх біологічних батьків «мамою» чи «татом», а небіологічних – по імені. В деяких лесбійських сім'ях діти звертаються до обох матерів «мама» :

Син кличе її «мама». Це чисто його, бо ми так не планували. Ніхто його цьому не вчив. Він просто так собі вирішив. (Катерина)

Питання називання стосунків споріднення є важливим і для транссексуальних людей, для яких використання попередніх назв або ускладнюється, або стає неможливим. Респондентка, що змінила стать у віці 50 років, розповідає про свою розмову з онучками:

Когда они спросили [как называть теперь], особенно младшая внучка говорит: так это у нас ни одного дедушки не будет, одни бабушки будут? (...) Но я конечно попыталась объяснить, что не стоит дедушкой называть и шокировать окружающих, просто называйте по имени. Собственно говоря, если я не ошибаюсь, только старшая внучка как-то лучше всех восприняла. Она обращается ко мне только в женском роде. (Ніна)

Особливо важливим питання визначення власних стосунків є при взаємодії з дитсадками, школами, лікарнями та іншими установами. Іноді діти самі обирають терміни, вбудовані в домінуючий дискурс сімейної моделі з однією матер'ю та одним батьком, прийнятні для оточення:

В школі ми це питання вирішили. Тобто дитина сама якимось чином обрала мені роль, коли її запитали в школі: «Хто тебе буде забирати?» – «Буде забирати моя тьотя». (...) Вона таким чином визначила, не для себе, а для зовнішнього всього світу – визначила цей [термін], тому я була на батьківських зборах, відповідно, в ролі тітоньки». (Наталя)

Можливість того, що дитина в дитсадку чи школі зазнає образ і висміювання через гомосексуальність своїх батьків, впливає на те, яким чином ЛГБТ-батьки говорять дітям (особливо маленьким) про свої стосунки. Респондентка розповідає, що не здійснювала прямий камін-аут перед своїм 10-річним сином:

Йому прямим текстом ніхто ніколи не казав це. Він просто поступово, по розвитку відносин, усвідомлює, що це щось таке, ближче, ніж сестричка моя або подруга. (...) Тобто ми спимо в одному ліжку, він це бачить, і ми при ньому можемо обнятися, без натяку на інтимні там дотики, поцілунки, але якимось так по-рідному. І він не задавав поки що ніяких запитань з цього приводу. (...) Чесно кажучи, якимось більше розраховую на те, що він поступово-поступово сам почне про це говорити або задавати питання. Тому що зараз отак взяти його за руку і посадити, йому сказати, мені здається, це буде якимось штучно, переривання процесу. (Ліда)

Для більшості опитаних, в яких є діти, було важливим, що їхня дитина не зазнає дискримінації:

В школі ніколи не було [конфліктів]. Друзі його, однокласники, які тут поруч живуть, з якими він гуляє постійно – вони знають, що є Яна, бо він постійно говорить: «Яна то, мама с Яной поехали, мама с Яной пришли». Але, наскільки я бачу, то його не тюкає ніхто з цього приводу, тобто не задає йому питань якихось таких. (Ліда)

Відсутність гомофобії й трансфобії щодо дітей розцінюється як батьківська відповідальність навчити дитину «адаптуватися» до нормативного суспільства:

Я общалась с одной парой, у которой дети, два пацана уже взрослых. Они абсолютно нормальные, никто их не гнобит. (...) На самом деле, это все зависит от семьи, от того, как они ребенка научат адаптироваться. (Женя)

Для багатьох опитаних сімей з дітьми важливо було також, щоб дитина відповідала «належній» гендерній поведінці. Вони спростовували типове несхвалення одностатевих союзів, котрі буцімто не надають «нормальної» та «сприятливої» (тобто гетеросексуальної) соціалізації дитині:

Бытует мнение среди гетеросексуалов, что если ты растешь ребенка в лесбийской семье, то он станет таким же. Это неправда. Если ты его правильно воспитаешь, то он сам будет выбирать, чего он хочет в этой жизни. Мы же ребенка воспитали – как говорится, нормальный мужик родился.(...) Он вырос и любит женщин, и семью стремится создать. (Аліна)

Такі висловлювання характерні для більшості опитаних. На наш погляд, вони не обов'язково означають інтерналізовану гомофобію респонденток та респондентів, а радше свідчать про величезний тиск, який гомофобне суспільство чинить на ЛГБТ-батьків.

Висновки

«Подвійна петля» репродуктивного тиску на лесбійок, геїв та трансгендерних людей є нерозв'язною дилемою, яка, з одного боку, вимагає від них дітонародження, а з іншого – таврує ЛГБТ-батьківство як «безвідповідальність» та «егоїзм». Державне невизнання одностатевих стосунків тягне за собою відсутність правового статусу небіологічних матерів та батьків, які спільно з партнерками чи партнерами виховують дітей. Це призводить до труднощів та дискримінації при застосуванні процедур допоміжних репродуктивних технологій, невизнання ЛГБТ-батьківства материнськими родинами лесбійок та геїв і ширшим оточенням. В культурі «звинувачення жертви» відповідальність за потенційну та фактичну гомофобію та трансфобію перекладається на ЛГБТ-сім'ї. Вони змушені шукати стратегії, щоб убезпечити своїх дітей від глузування, агресії та насильства.

Однак власними силами подолати суспільну гомофобію і трансфобію неможливо. Потрібні масштабні зміни, націлені на державне регулювання та громадську думку, які враховуватимуть та включатимуть розмаїття людських досвідів, а не базуватимуться на єдиній нормативній моделі «традиційної сім'ї».